

ԷԳՈՒԱՐԳ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ

ՂԱՐԱՔԱՂԻ ԽԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԻԱՅՈՒՄԸ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻՆ՝ ԸՍՏ ԿՈՎԿԱՍԻ ՀՆԱԳՐԱԿԱՆ ՀԱՆՁՆԱԺՈՂՈՎԻ ՎԱՎԵՐԱԳՐԵՐԻ¹

Քանալի բառեր՝ Ղարաբաղ (Արցախ), խանություն, ռուս-պարսկական պատերազմ, միացում, հայ ժողովուրդ, հնագրական հանձնաժողովի նյութեր, բանակցություններ, պայմանագիր:

XIX դարի սկզբին Ռուսաստանի և Պարսկաստանի միջև ծավալված դիվանագիտական պայքարն ի վերջո հանգեցրեց 1804-1813 թթ. ռուս-պարսկական պատերազմին: Ընդ որում, պատերազմող կողմերն ունեին հստակ ռազմաքաղաքական նպատակներ. եթե Պարսկաստանի համար գլխավոր խնդիրն Անդրկովկասում իր խանությունների պահպանումն էր, ապա Ռուսաստանի համար օրակարգային էր դարձել տարածաշրջանում իր դիրքերի ամրապնդումը՝ նույն այդ պարսկական խանությունների գրավման հաշվին: Բնականաբար, Ղարաբաղը, որպես հակամարտող կողմերի կարևոր նպատակ, դառնում է սկսված ռուս-պարսկական պատերազմի թատերաբեմ: Ծավալված ռազմական գործողությունների արդյունքում Ռուսաստանին հաջողվեց առավելության հասնել և Գյուլիստանի 1813 թ. պայմանագրով իրեն ամրագրել Ղարաբաղի խանությունը:

Ռուսաստանին Ղարաբաղի միացումը արխիվային փաստաթղթերի տեսքով իր արտացոլումն է գտել ռուսական նշանավոր «Կովկասի հնագրական հանձնաժողովի վավերագրեր»² աղբյուրագիտական ժողովածուի մեջ: Նրանում գետեղված նյութերը պատմագիտական կարևոր տեղեկություններ են հաղորդում միացմանը նախորդած և բուն գործընթացին վերաբերող իրադարձությունների մասին, որոնք բազում առումներով ուշագրավ են և նոր երանգներ են հաղորդում մինչ օրս պատմագիտությանը հայտնի փաստերին:

Ղարաբաղի խանության Ռուսաստանին միացման պատմությանը վերաբերող նյութերը գետեղված են ժողովածուի երկրորդ հատորում: Փաստաթղթերի ուսումնասիրությունից ակնհայտ է դառնում, որ թեպետ ռուսական իշխանությունները կարծես թե լուծել էին Ղարաբաղի Իբրահիմ խանի կողմնորոշման

¹ Հոդվածը տպագրվում է ՀՀ ԿԳՆ ԳԿ – ի «Ասպիրանտների հետազոտությունների աջակցության ծրագիր – 2018» շրջանակում:

² «Կովկասի հնագրական հանձնաժողովի վավերագրեր» ժողովածուն (Акты археографической комиссии Кавказа (АКАК) հրատարակվել է Քիֆլիսում, 1866-1904 թթ. տասներկու (վեցերորդ հատորը բաղկացած է երկու մասից) հատորով:

հարցը, այդուհանդերձ, վերջինիս անկայուն պահվածքը լրջորեն մտահոգել է ուսաներին: Իբրահիմ խանի վարած երկդիմի քաղաքականությունը ուսաներին ստիպում էր աշալրջորեն հետևել նրա յուրաքանչյուր քայլին: Եվ որքան ռազմական գործողությունները խորանում էին Ղարաբաղում, այնքան ավելի կոշտ էր դառնում Իբրահիմ խանի հանդեպ ուսական հրամանատարության դիրքորոշումը: Ասվածի ակնառու ապացույցը Կովկասյան կորպուսի գլխավոր հրամանատար Պավել Յիցիանովի և Իբրահիմ խանի միջև ծավալված բուռն նամակագրությունն է, որն ամբողջովին զետեղված ենք գտել աղբյուրագիտական այս ժողովածուում. «Շատ զարմացած եմ, արդեն 6 օր է անցել Գյանջայի ամրոցի գրավումից և ամսից ավելի է, ինչ անպարտելի ուսական զորքերի հետ գտնվում եմ այստեղ... դու, որ այսքան մոտ հարևանությամբ ես գտնվում և պետք է փնտրեիր ուժեղի հովանավորությունը, ինձ մոտ չես գալիս ուղերձով, – ասվում էր Իբրահիմ խանին ուղղված Պ. Յիցիանովի 1804 թ. հունվարի 8-ի նամակում: – Ջևադ խանի (խոսքը Գյանջայի խանի մասին է – է. Հ.) հպարտությունը խեղդվեց արյամբ, բայց ես չեմ խղճում նրան, քանի որ աստ-ծուն հարիր չէ հպարտությունը, սակայն ես ափսոսում եմ նրանց համար, ովքեր ենթարկվեցին նրա կամքին: Ես հուսով եմ, որ դու նրան չես ընդօրինակի և կհետևես ընդհանուր կարգին, երբ թույլը հպատակվում է ուժեղին... Ռուսաստանի ուժը այս երկրամասի կառավարման համար արդեն բավական հայտնի է: Քեզ մնում է ընտրել ճիշտ ճանապարհը»³:

Կովկասի հնագրական հանձնաժողովի վավերագրերում տեղ գտած այս նամակը թույլ է տալիս եզրակացնել, որ այդ պահից էլ մեկնարկում են գլխավոր հրամանատար Պ. Յիցիանովի բանակցությունները Ղարաբաղի խանի հետ, որի նպատակը վերջինիս վրա հոգեբանական ճնշում գործադրելու միջոցով խանությունը Ռուսաստանին խաղաղ ճանապարհով միացնելն էր. «Քանի որ Գյանջան և Գյանջայի տիրույթները արդեն մտել են ուսական կայսրության անձայրածիր տարածքի մեջ, – գրում էր Յիցիանովը, – ապա ես ելնելով իմ կոշտամից և որպես այս երկրամասի գլխավոր հրամանատար, պահանջում եմ, որ դուք վերադարձնեք ձեր երամակը, որը պատկանում էր հանգուցյալ Ջևադ խանին, ինչպես նաև ոչխարների ողջ հոտը, որը պատկանում է տեղի հայերին... Երկրորդ՝ որպես ուսական արքունիքի հանդեպ բարեկամության երաշխիք, դուք պետք է ուղարկեք մելիք Ջումշուդ Բահրամի որդուն և նրա Աստվածատուր թոռանը, քանի որ մելիք Ջումշուդը հաստատվել է Վրաստանում և մշտական բնակությամբ գտնվում է Նորին Մեծություն կայսեր հպատակության տակ: Հուսով եմ, որ իմ պահանջները դուք կշտապեք կատարել, ինչը

³ АКАК, т. II, Тифлис, 1866. Документ 1416: «Письмо кн. Цицианова к Ибрагимхану, от 8-го января 1804 года – Ганджа», с. 696.

ձեզ երջանկության առիթ կդառնա: Եվ վերջապես, երաշխավորելով ձեր ուղին դեպի Նորին Մեծության Կայսեր հպատակություն, սպասում եմ ձեզանից հավաստիացում այն կարգի սահմանման համար, որի հիման վրա դուք կընդունվեք մեր կողմից»⁴:

Ինչպես նկատում ենք, Ղարաբաղի խանին ուղղված ռուսական հրամանատարի ուղերձը վերջնագրի տեսք ուներ, ինչը բնականաբար պայմանավորված էր տարածաշրջանում ռուս-պարսկական հարաբերությունների անհամեմատ սրացումով: Եվ թեպետ պատասխան նամակում Իբրահիմ խանը փորձել է ինչոր կերպ մեղմել գլխավոր հրամանատարի զայրույթը, սակայն Պ. Յիցիանովը 1804 թ. փետրվարի 4-ի պատասխան նամակում ավելի կտրուկ էր դրել իր պահանջը. «Ձեր նամակը ես ստացա, որը սակայն էական ոչինչ չէր պարունակում, բացի պարսկական ոգուն հատուկ նենգությունից: Ոչ գործնական առաջարկ, ո՛չ գրավոր հավաստիացում, առանց ստորագրության և կնիքի, ինչը ես չեմ ընդունում, և դրա համար դու կհատուցես արյամբ, ինչպես Ջևադ խանը: Ես ձեր հպատակությանը և ենթակայությանը չեմ ձգտում, քանի որ ձեր խոստումներին հավատում եմ այնքան, որքան կարելի է հավատալ քամուն... ձեզանից պահանջում եմ միայն Փյանջայի անասնահոտի վերադարձը: Դուք կարող եք սպասել Բաբա խանի օգնությանը, իսկ ես քեզ կայցելեմ առանց հրավերի: Ես գիտեմ, – շարունակում է այնուհետև Պ. Յիցիանովը, – որ երբ կանգնած էի Փյանջայի տակ, դու դողում էիր ինչպես տերևը ծառի վրա, այլապես այդպես չէիր պատասխանի: ... Սակայն հավատացեք, որ Փյանջայի տակ եղած գործն անգամ բավական է, որ քեզ լիովին կործանեմ... Հավատացեք, որ քո ամրոցի գրավումը ռուսների համար բավական հեշտ կլինի... Մի խոսքով եթե երկու շաբաթից Փյանջայի անասնահոտը չվերադարձվի և մեղքը Ձումշուզի որդի Աստվածատուրը իր թոռան հետ միասին Փյանջայում չլինի, ես ոչ թե դաժան նամակներով եմ քեզ դիմելու, այլ կստիպեմ ինձ ենթարկվել...»⁵:

Իբրահիմ խանի այս պահվածքն, իհարկե, ռուսական կառավարությունը չէր ներելու և անպայման դիմելու էր ուժային միջոցներով հարցը լուծելուն: Խանին «պատժելու» գործը հանձն է առնում ռուսական բանակի հանրահայտ գնդապետ Պ. Կարյագինը: 1804 թ. մարտի 14-ին Յիցիանովին ուղղված գնդապետի գեկուցագրում կարդում ենք. «Մայր կիսանկիչն իր ջոկատով բարեհաջող վերադարձել է. անասնահոտը վերադարձնել չհաջողվեց, քանի որ Իբրահիմ խանը ուղեկալներ էր դրել և կրակում էին նույնիսկ հեռու տարածությունից, ողջ հոտը քշել են լեռները: Հաջողվեց միայն Շուշիից հանել հայերի 250 ընտանիք...»⁶:

⁴ Նույն տեղում:

⁵ АКАК, т. II, документ 1417: “Письмо кн. Цицианова к Ибрагим-хану, от 4-го февраля 1804 года, N 79”, с. 696.

⁶ АКАК, т. II, документ 1418: “Рапорт полк. Карягина кн Цицианову, от 14-го марта 1804 года, N 48. –Елисаветополь”, с. 697.

Այդ ընթացքում գեներալ Պ. Յիցիանովը շարունակում է սպառնալ Իբրահիմ խանին՝ համոզված լինելով, որ թշնամու դեմ պետք է գործել նույն կերպ. «Ես չպետք է քեզ պարսիկներից պաշտպանության տակ առնեի, որոնք իրենց սովորության համաձայն կհանեին քո աչքերը կամ կկտրեին քիթը կամ ականջը, թեպետ, կրկնում եմ. ես քեզ պետք է հանձնեի նրանց ձեռքը և հետո նրանցից հետ վերցնեի Շուշին, սակայն հետևելով մեր միապետ ինքնակալի անսահման ներողամտությանը... ներում եմ քեզ անցյալիդ համար...», – գրում էր Յիցիանովը Իբրահիմ խանին ուղղված 1804 թ. մայիսի 26-ի նամակում:

Կովկասի կառավարչապետն այս անգամ արդեն նոր պահանջներ է դնում Իբրահիմ խանի առջև՝ պահպանել անսասանելի հավատարմություն, ընդունել իր կողմից ուղարկած իշխանավորներին, Շուշիի ամրոցը տրամադրել ռուսական ջոկատին՝ այնտեղ տեղակայվելու համար և որպես հպատակ՝ ռուսական կառավարությանը հանձնել 10 հազար շերվոնեց⁷: Այս պահանջները կատարելուց հետո միայն Պ. Յիցիանովը խոստանում է թուլատրել նրան և նրա ժառանգներին շարունակել ղեկավարել Ղարաբաղի խանությունը: Նամակի վերջում Պ. Յիցիանովի խոսքում արդեն ակնհայտ սպառնալիք կար. «...դու այլ ճանապարհ չունես... երջանիկ կլինես, եթե պահպանես հավատարմությունը: Եվ այդ ամենը ես պահանջում եմ գրավոր»⁸: Հավելենք, որ Իբրահիմ խանի այս անհանգստության պատճառը իշխանությունը կորցնելու իրական վտանգն էր: Բնականաբար, այդ ամենը քաջ գիտակցում էին նաև ռուսական իշխանությունները. «Շուշիի Իբրահիմ խանը, սարսափելով պարսկական զորքերի ներխուժումից, իմ մոտ սուրհանդակ էր ուղարկել մեր տիրակալին հպատակության հայտնելու ցանկությունը և իրեն պաշտպանելու խնդրանքով խոստանալով մշտապես պահպանել հավատարմություն...», – ասվում էր իշխան Ա. Չարտորիյսկուն ուղարկած Պ. Յիցիանովի 1804թ. մայիսի 29-ի գեկուցագրում⁹:

Այդ ընթացքում, դեպքերն, իհարկե, զարգանում էին հօգուտ ռուսական քաղաքականության. սկսված ռուս-պարսկական պատերազմում ռուսական բանակները տպավորիչ հաղթանակներ տարան: Իբրահիմ խանի վրա ճնշումն օրեցօր գնալով ուժեղանում էր, թեպետ խանը վերջին պահին, իր սովորության համաձայն, փորձում էր խուսանալել ռուսական և պարսկական միջամտություններից: Նա, բնականաբար, գիտակցում էր, որ հպատակության ընդունումից հետո պարսկական արքունիքը բացատրություն էր պահանջելու իրենից: Ուստի, այդ հանգամանքը նկատի առնելով, ռուսական արքունիքն էլ իր հերթին ուշի-ուշով հետևում էր Իբրահիմ խանի յուրաքանչյուր քայլին, որպեսզի

⁷ АКАК, т. II, документ 1420: “Письмо кн. Цицианова к Ибрагим-хану, от 26-го мая 1804 года, N 261”, с. 697.

⁸ Նույն տեղում:

⁹ АКАК, т. II, документ 1421: “Письмо Цицианова к кн Чарторийскому, от 29-го мая 1804 года, N 297”, с. 697.

վերջինիս ձեռնարկած գործողություններն անհետևանք չմնան: Կարևոր այդ գործը հանձնարարվել է մայր Դ. Լիսանևիչին, որը պարբերաբար տեղեկություններ էր հաղորդում ռուսական հրամանատարությունը Իբրահիմի ձեռնարկած գաղտնի քայլերի մասին: Այդպիսի մի հաղորդագրություն նա ուղարկել էր գնդապետ Կարյագինին, որն էլ շտապել էր այն հաղորդել Պ. Յիցիանովին. Կովկասյան կորպուսի հրամանատարը պատասխան նամակում գրում էր. «Մայր Լիսանևիչի գեկույցի մասին առայժմ ոչինչ ասել չեմ կարող, քանի որ այն բավականին համառոտ է, սակայն հաղորդեք նրան, որ նա հանգամանորեն ու մանրամասն գրի, թե ինչու՞ է Իբրահիմ խանը իր ավագ որդու՝ Մամեդ Հասանաղայի հետ միասին գտնվում է Արաքսին մոտ գյուղերում և թե արդյո՞ք դա չի նշանակում Բաբա-խանի բանագնացների հետ գաղտնի բանակցում»¹⁰:

Ասվածից դժվար չէ կուսել, թե ինչ է ակնարկում Կովկասի կառավարչապետը Իբրահիմ խանի հարցում: Ավելին, Պ. Կարյագինին ուղղված նամակում Յիցիանովն արդեն բացահայտ գրում է հպատակության հաջորդ հանգրվանի՝ Շիրվանի խանության մասին. «Հանձնարարում եմ աշխատել, որ նամակագրություն սկսեք Շիրվանի Մուստաֆա խանի հետ և մեր բանագնացների միջոցով նրան ներշնչեք, որպեսզի նա փնտրի Ռուսաստանի հովանավորությունը... և որ այդ հպատակությունը նրան կարող է բերել բարեկեցություն Շիրվանի խանության հետագա սերունդների համար: Այս ամենը նրան հաղորդեք բանավոր, այլ ոչ թե գրավոր, և ամեն ինչի մասին տեղեկացրեք ինձ»¹¹:

Այն, որ սկսված պատերազմում Պ. Յիցիանովն ուզում էր որքան հնարավոր է անարյուն ընթացք տալ Ղարաբաղի խանի հպատակության գործընթացին, երևում է հնագրական հանձնաժողովի վավերագրերում գետեղված և Իբրահիմ խանին ուղղված հետևյալ նամակից. «Ես անհապաղ կգնամ Ելիզավետպոլ և այնտեղ պատիվ կունենամ հանդիպելու քեզ հետ... որպեսզի Ելիզավետպոլում քեզ ընդունեմ և գրկեմ որպես իմ եղբոր»¹²: Նամակից ակնհայտ երևում է, որ Պ. Յիցիանովը որոշակի վերապահություններ հանդերձ և հաշվի առնելով Երևանի բերդի գրավման անհաջող ելքը, փորձում էր սիրալիր վերաբերմունքով իր կողմը գրավել Իբրահիմ խանին և արագացնել նրա ռուսական հպատակության ընդունումը: Բնականաբար, մայր Դ. Լիսանևիչը Պ. Յիցիանովին արդեն հաղորդել էր Իբրահիմ խանի և պարսից շահի բանագնացների հետ ունեցած հանդիպումների մասին, ուստի շատ չանցած, կառավարչապետը նամակով Իբրահիմին տեղեկացնում է դրա անհաճո հետևանքների մասին. «Նա-

¹⁰ АКАК, т. II, документ 1430: “Предписание кн. Цицианова полк. Карягину, от 26 февраля 1805 года, N 110”, с. 700.

¹¹ նույն տեղում, էջ 701:

¹² АКАК, т. II, документ 1433: “Письмо кн. Цицианова Ибрагим-хану, от 14-го марта 1805 года, N 162”, с. 701.

մակը, որը տեղեկացնում է ինձ Բաբա-խանի բանագնացի՝ Ֆիրմանով սիրաշահելու մեծամեծ խոստումներով ձեր մոտ գալու մտադրության մասին... սակայն ձեր կողմից ուղարկված բանագնացի միջոցով կրկին համոզվելով Նորին Մեծությանը ձեր հավատարմության և նվիրվածության մեջ... ցանկանում եմ, որ ձեր նամակով տեղեկացնեք այն պատասխանի մասին, որը պատրաստվում էք ուղարկել Բաբա-խանի բանագնացին ... անցնելով Նորին Մեծության հովանավորության և հպատակության տակ, դուք չեք կարող առանց մեզ նախնական ծանուցման և համաձայնության որևէ բանակցություն վարել ուրիշ երկրների և հարևան տիրակալների հետ...»¹³:

Նամակի վերջում Պ. Յիցիանովը, ներկայացնելով իր պահանջները պարսից շահին, կրկին «հասկացնում է» Իբրահիմին, որ պետք է արագացնել հպատակության ընդունումը. «...եվ եթե նա (պարսից շահը՝ է. Հ.) չկատարի իմ պահանջները, ապա ես նրա համար սահման կհաստատեմ Կուր և Արաքս գետերը, թույլ չեմ տա անցնել այդ սահմանը և նրան հանգիստ կթողնեմ միայն այդ սահմանների մեջ: Ահա իմ պատասխանը, որը կարող էք հաղորդել Բաբա-խանի բանագնացին և Նորին Մեծության հովանավորության և հպատակության ձեր մտադրության մասին, որի մասին դուք վստահեցնում էք ինձ: Միևնույն ժամանակ պատիվ ունեմ տեղեկացնելու ձեզ, որ ես արդեն չորրորդ օրն է, ինչ ելիզավետպոլում եմ և սպասում եմ Ձեզ հետ հանդիպմանը՝ վերջնական պայմանագիրը ստորագրելու համար»¹⁴:

Ղարաբաղի Իբրահիմ խանին ուղարկված հպատակության մղելու Պ. Յիցիանովի շանքերն, ի վերջո, հաջող ավարտ ունեցան: 1805 թ. ապրիլի 7-ին ուղևոր կայսերն ուղղված գեկուցագրում գեներալ Պ. Յիցիանովն արդեն ներկայացնում էր Ղարաբաղյան իր «առաքելության» արդյունքները. «Շուշիի Իբրահիմ խանը, որի մասին ես արդեն պատիվ եմ ունեցել հանգամանորեն ներկայացնել Նորին մեծությանը, ձգտում է համառուսական հովանավորության և հպատակության, արդեն համաձայնել է իմ բոլոր առաջարկությունների հետ, ժամանել է ելիզավետպոլի սահմանագիծ և միայն սպասում է իմ այնտեղ ժամանմանը, որպեսզի հանդիսավորությամբ Նորին մեծությանը հավատարմության երդում տա: Ինձ ուղարկած նամակում նա արդեն հաստատել է իր համաձայնությունը առաջարկների առթիվ և միաժամանակ, ցանկություն է հայտնել իր որոշ մտադրությունների մասին անձամբ հաղորդել մեր հանդիպման ժամանակ, որն իմ կարծիքով, կվերաբերի իրենից պահանջվող հարկերը պակասեցնելուն, թեպետ իմ կարծիքն այն է, որ դա անհնարին է, քանի որ այստեղի սովորությունների համաձայն, հպատակությունը և կախվածությունը ենթա-

¹³ АКАК, т. II, документ 1434: “Письмо кн. Цицианова Ибрагим-хану, от 25-го апреля 1805 года, N 279”, с. 702.

¹⁴ Նույն տեղում:

դրում է հարկատվություն, որպեսզի որոշ շափով լրացվի Վրացական աղքատիկ գանձարանը»¹⁵:

Ձեկուցագրից շատ շանցած՝ 1805 թ. մայիսի 9-ին, իշխան Ա. Չարտորիյուկուն գրած նամակում Պ. Յիցիանովն արդեն հաղորդում էր, որ չորս գումարտակով դուրս է եկել Ելիզավետպոլից Ղարաբաղի Իբրահիմ խանի հետ հանդիպելու համար և ավարտել նրա կողմից ռուսական հովանավորություն ու հպատակություն ընդունելու գործողությունը. «... նա համաձայնեց տեսակցություն ունենալ Քյուրակչայ գետի մոտ ... հետագայում կհաղորդեմ նրա հետ ունեցած իմ տեսակցության արդյունքների մասին»¹⁶: Իսկ Ալեքսանդր կայսերն ուղղված մայիսի 22-ի նամակում, երբ արդեն կայացել էր Իբրահիմ խանի հպատակության ընդունման պաշտոնական արարողությունը (Ղարաբաղի Իբրահիմ խանը ռուսական հպատակություն ընդունեց 1805 թ. մայիսի 14-ին՝ է. Ն.), Կովկասյան կորպուսի հրամանատարն իր զեկուլցիին հանդիսավոր տեսք էր տվել. «Պատիվ ունեմ նորին Մեծությանը հանձնել Շուշիի բերդի բանալիները և Ղարաբաղի Իբրահիմ խանի հետ կնքված պայմանագիրը՝ ողջ ընտանիքով և Ղարաբաղի տիրույթով նորին Մեծությանը հավերժ հպատակության ընդունման մասին, երդումով իմ ներկայությամբ: Համարձակվում եմ շնորհավորել նորին Մեծությանը Ռուսական կայսրության նոր ընդարձակման առթիվ... »¹⁷:

Ահա այսպիսի հանդիսավորությամբ Պ. Յիցիանովը զեկուցում է ռուսաց թագավորին՝ Ղարաբաղի նվաճման կապակցությամբ, սակայն պատմագիտական առումով առավել քան կարևոր է զեկուլցի շարունակությունը. «Ղարաբաղի տիրույթների սահմանները ձգվում են հյուսիսից Կուր գետով մինչև Շաքիի խանություն, իսկ մի մասը Շամախիի խանության հետ սահմանով, արևելքում այն հասնում է Արաքսի ափերը, մինչև Ղարաբաղի և Նախիջևանի խանություններ և վերջապես, արևմուտքից մի մասով սահմանակից է Գարանի գետի շրջանում Ելիզավետպոլի օկրուգին և մյուս մասով՝ Երևանի տիրույթներին Գեոքչա կամ Սևազ(ն)ա լճով»¹⁸: Իսկ այժմ զեկուլցի առավել ուշագրավ մասը. «Այս տիրույթի ժողովրդագրությունը ներկա դրությամբ բավականին տարբերվում է անցյալ ժամանակներից, քանի որ մինչև Աղա-Մուհամմեդ խանի արշավանքը և Ղարաբաղի իշխանության անկումը, միայն հայերն այստեղ կազմում էին 40 հազար տուն (ընդգծումը մերն է է. Ն.): Ուստի ես մտադիր եմ Շիրվանի Մուստաֆա խանից ետ բերել այնտեղ փախած հայկական 8 հազար ընտանիքներին (ընդգծումը մերն է է. Ն.), ... չեմ ուզում բռնության դիմել, քանի որ խանը

¹⁵ АКАК, т. II, документ 1433: “Всеподданнейший рапорт кн. Цицианова, от 7-го апреля 1805 года, N 8”, с. 701.

¹⁶ АКАК, т. II, документ 1435: “Отношение кн. Цицианова к кн. Чарторийскому, от 9-го мая 1805 года, N 298”, с. 702.

¹⁷ АКАК, т. II, документ 1436: “Всеподданнейший рапорт кн. Цицианова, от 22-го мая 1805 года, N 19”, с. 703.

¹⁸ Նույն տեղում:

հրաժարվում է նրանց հետ ուղարկել, սակայն երբ առիթը ստեղծվի, ապա Ղարաբաղի խանություն կբերեմ նաև այդ բնակիչներին»¹⁹: Դժվար չէ կուսհել, որ Պ. Յիցիանովը, որը բնավ չի «փայլել» հայերի հանդեպ ունեցած իր բարյացակամ վերաբերմունքով, իրապես շահագրգռված էր Ղարաբաղի հայերին իրենց բնակության նախկին տարածքները վերադարձնելու և բնակեցնելու խնդրում, քաջ գիտակցելով հայերի դերակատարությունը, նորանվաճ այս տարածքի հետագա զարգացման հեռանկարների իմաստով: Ի դեպ, ուշագրավ է նաև այն փաստը, որ Շիրվանի Մուստաֆա խանն էլ իր հերթին չի համաձայնել հայերի նման ստեղծագործ ժողովրդին թույլատրել տեղափոխվելու Ղարաբաղ: Այդուհանդերձ, որքանով նկատելի է վավերագրից, միայն Ղարաբաղի և Շիրվանի խանություններում (վերջինիս հայությունը նույն Արցախից գնացածներ էին՝ է. Հ.) ապրում էր գրեթե 50 հազար հայ ընտանիք. համաձայնենք, որ խոսքը հայության մի սովորական մասին է, որն այստեղ ապրել է դարեր ի վեր:

Ի դեպ, Ֆյուրակչայում Իբրահիմ խանի հպատակության փաստը մինչ օրս էլ ադրբեջանցի պատմաբանները բացատրում են ոչ այլ կերպ, քան որպես Ռուսաստանի զավթողական քաղաքականության հետևանք: Ավելին, նրանք այս փաստն օգտագործում են՝ մեկ անգամ ևս ընդգծելու Արցախի՝ ադրբեջանական տարածք լինելը: Այս քաղվածքը Ադրբեջանի գիտությունների ակադեմիայի Բակիխանովի անվան պատմության ինստիտուտի հաղորդագրությունից է. «XVIII դարի վերջին, XIX դարի սկզբին Ռուսաստանի զավթողական քաղաքականությունը Հարավային Կովկասում, այդ թվում նաև Ադրբեջանում, ուժեղացավ... Այդ իրադրության մեջ Իբրահիմ խանը ռուսական բանակի հրամանատար Պ. Յիցիանովի հետ կնքեց Ֆյուրակչայի պայմանագիրը, որի համաձայն, Ղարաբաղի խանությունը, որպես բացառապես մահմեդական-ադրբեջանական տարածք, հպատակվեց Ռուսաստանին: Ֆյուրակչայի պայմանագիրը, որն արտահայտում է պատմական իրականությունը, միևնույն ժամանակ հանդիսանում է ամենից հավաստի փաստաթուղթը, որն ապացուցում է Ղարաբաղի պատկանելիությունը, ինչպես նաև նրա կեռնային մասի պատկանելիությունը Ադրբեջանի ժողովրդին»²⁰: Ներկայացվածն այլ կերպ չես որակի, քան պատմական իրողության հերթական խեղաթյուրում:

Այսպիսին է Ղարաբաղի՝ Ռուսաստանին միացման պատմությունը լուսաբանող փաստաթղթերի հիմնական բովանդակությունը, որոնք տեղ են գտել Կովկասի հնագրական հանձնաժողովի հրատարակած վավերագրերում: Կասկածից վեր է, որ այդ վավերագրերը պատմագիտական կարևորությունից զատ, անվիճելի ապացույցներ են պարունակում ադրբեջանական պատմագիտության ներկայիս խեղաթյուրումներին հակադարձելու խնդրում:

¹⁹ Նույն տեղում:

²⁰ St'u "Карабах: Этимология, территория и границы", կեկտոբնային կայք՝ http://www.azerbaijan.az/portal/Karabakh/History/history_r.html.

EDUARD HOVHANNISYAN
THE ANNEXATION OF THE KARABAKH KHANATE TO RUSSIA
ACCORDING TO THE ACTS OF THE CAUCASIAN
ARCHAEOGRAPHIC COMMISSION

Keywords: Karabakh (Artsakh), Khanate, Russian-Persian War, accession, Armenian nation, materials of the archeographic commission, negotiations, agreement.

The military and political situation of the early 19th century in Karabakh and the Russian-Persian War of 1804–1813 have been reflected in the *Acts of the Caucasian Archaeographic Commission*. Many archival documents in the *Acts* provide important historical details about the annexation of the Karabakh Khanate to Russia and the steps taken by the Russian government to fulfil this purpose. Many of these documents are not only of significant historical importance but also contain undeniable evidence of misinterpretation of facts of the history of the Armenian Karabakh by Azarbaijanian historians.

ЭДУАРД ОГАНЕСЯН
ПРИСОЕДИНЕНИЕ КАРАБАХСКОГО ХАНСТВА К РОССИИ В
АКТАХ КАВКАЗСКОЙ АРХЕОГРАФИЧЕСКОЙ КОМИССИИ.

Ключевые слова: Ключевые слова: Карабах (Арцах), ханство, русско-персидская война, присоединение, армянской народ, материалы археографической комиссии, переговоры, договор.

Сложившиеся в Карабахе в начале 19-го века военно-политическая ситуация и русско-персидская война 1804-1813 гг. нашли отражение на страницах собрания “Акты Кавказской археографической комиссии (АКАК)”. Многочисленные архивные документы в “Актах” сообщают важные подробности присоединения Карабахского ханства к России и шагов, предпринятых российским правительством для достижения этой цели. Многие из этих документов имеют не только подчеркнутую историческую важность, но и содержат неоспоримые доказательства искажения азербайджанскими историками фактов истории армянского Карабаха.